

Інституалізаційні норми екзорцизму

Сергій Панащук, священник Станіслав Безпалов

У статті зроблена спроба проаналізувати інституалізаційні норми екзорцизму в Христовій Церкві в період святих апостолів, святих отців та вчителів Церкви, у часи Вселенських Соборів та їх відображення в Древньоруській традиції.

Ключові слова: біс, біснування, дух, екзорцизм, одержимість, церковне право.

У Візантійській традиції поняття «диявол», «лукаві духи», «біси» є одними з центральних у загальнохристиянській теології. Значний розвиток вони отримали в грецькій книжності, яка й стала основним джерелом давньоруської християнської демонології. Згідно з однією з найбільш поширених у грецькій книжності трактувань, «біси» – це пороки, які обтяжують людей. Вісім розділів трактату преп. Ніла Синайського «Про вісім лукавих духів» озаглавлені: «Про обжерливість», «Про блуд», «Про грошолобство», «Про гнів», «Про печаль», «Про зневіру», «Про марнославство», «Про гордість». У цьому ж ключі пише про діяльність бісів прп. Іоан Ліствичник:

«У всіх діяннях, якими намагаємося догодити Богові, біси виконують нам три ями. По-перше, борються, щоб перешкодити нашій добрій справі; по-друге, коли вони в цій першій спробі переможені, то намагаються, щоб зроблене не було за Богом; а якщо вони і в цьому задумі не мали успіху, тоді вже, безмовно приступивши до душі нашої, хвалять нас. Першій спокусі пручаються піклування про смерть; другий – смирення і приниження; а третій – постійне докоряння самого себе»¹.

¹ Любимов П. Д. Медико-топографическое описание Кузнецкого уезда Саратовской губ. // Прот-лы заседания Общ-ва рус-их врачей в Санкт-Петербурге. – СПб., 1958-1959. – С. 26.

У цьому контексті «боротьба з бісами» осмислюється як подвиг благочестивих праведників, випробування на шляху святих угодників. Але поряд з такою інтерпретацією вже в ранньохристиянській книжності з'являється опис власне «біснуватих». Згідно з логікою першої інтерпретації, «біснування» може розумітися як перемога над, а «біснуватий» – як грішник, що не встояв перед бісівськими спокусами. Проте зв'язок між «реальними» прикладами «біснування» й алегоричними трактуваннями «підступів диявола» виявляється в творах Отців Церкви більш складною.

У більшості випадків «біснуваті» називаються «нещасними» людьми, «які перебувають в невіданні». Свт. Іоан Златоуст, наприклад, пише:

«Але лютіший від біса гріх той, що робить людей смиренними. Чи не бачите, як біснуваті, коли вони отримують полегшення від цієї хвороби, бувають сумні й лагідні, яка сором'язливість виражається на обличчі їх, як вони бояться навіть дивитися навколо себе? Подивися ж, яка виходить невідповідність: ті соромляться своїх страждань, а ми не соромимся своїх справ; ті соромляться, зазнаючи зло, а ми не соромимся, здійснюючи зло; у їхньому положенні гідно не соромитись, але співчуття, людинолюбство, поблажливість, великий подив і тисячі похвал, якщо тільки вони протидіють бісу, переносять усе з вдячністю; а наше становище гідне ганьби, сорому, осуду, покарання, муки, крайніх лих і самої геєнни, і не заслуговує жодної поблажливості. Як від дітей не вимагають звіту в їхніх діях, так і від них; і немає людини такої жорстокої, щоб карати за те, що зроблено через незнання. Таким чином, ми – грішимо, опиняємося набагато гірше біснуватих»².

Також інтерпретує поведінку «біснуватих» і преп. Іоан Касіян Римлянин. В одному з його «Співбесід» авва Серен відповідає на питання про те, яким чином нечисті духи опановують «біснуватих»:

«вищесказаному поясненню нашому не суперечить те, що, кажете, буває біснуваті, коли схоплені нечистими духами, говорять або роблять те, чого не знають. Відомо, вони не однаково

² Іоанн Златоуст, свт. Беседа XLI. – СПб., 1903. – Т. 9. Кн. 1. – С. 365.

терплять вплив духів. Бо деякі так бувають одержимі, що аніскільки не усвідомлюють того, що роблять або говорять, а деякі усвідомлюють і потім згадують»³.

Серед прихожан християнських церков раннього періоду «біснுவати» займали, напевно, цілком визначене місце. Про це свідчить ряд зауважень у Правилах Святих Отців і Вселенських Соборів, у канонічних Відповідях св. Тимофія єпископа Олександрійського (380-385 рр.). У правилах VI Вселенського (III Конст-ого) Собору (680-691 рр.), міститься вказівка щодо поведження з істинно і хибно біснуватими:

«Оскільки апостол виголошує: „А хто з'єднується з Господом, той є один дух з Господом” (1 Кор. 6, 17), то зрозумілим є, що й той, хто противнику (демонові) віддає себе, буває єдине із ним за спілкуванням. Тому вирішено: тих, що лицемірно біснуються, і такий спосіб дій, через злостиву вдачу, удавано на себе приймають, карати всякими засобами та піддавати їх таким сже суворостям і тягарам, яких дійсно біснуваті, заради звільнення від демонської дії, праведно зазнають»⁴.

XVII правило Анкірського помісного собору (314 р.) говорить:

«Скотоложникам та прокаженим або тим, які когось проказою заразили, святий Собор наказав молитися з божевільними. Божевільні, маються на увазі ті, які не допускалися до церков і молилися на вулиці, часто під дощем та вітром, або біснуваті»⁵.

Про актуальність апостольських правил щодо «біснуватих» говорить звернення до них самих богословів. На запитання отця Германа про те, «для чого одержимі злими духами відлучаються від причастя Господнього», авва Серен у співбесіді Кассіяна Римлянина відповідає:

«А святе причастя нашими старцями, пам'ятаємо, не заборонялося їм, навпаки, вони думали, що якби можливо було, навіть щодня треба вкладати їм його. Бо не повинні думати, що, за висловом євангельським, яке ви неправильно доклали до цієї

³ Иоанн Кассиан Римлянин, прп. собеседование – Аввы Серена // Писания преподобного отца Иоанна Кассиана Римлянина / Пер. с лат. еп. Петра. – М., 1992 – С. 228.

⁴ Книга Правил Святих Апостолів Вселенських і Помісних Соборів, і Святих Отців/ Переклад Чокалюк С. М. – К., 2008. – С. 160.

⁵ Там само. – С. 62.

думки: не давайте святого псам, ніби святе причастя надходить в їжу демону, а не в очищення й охорону тіла та душі. Будучи прийняте людиною, воно, як полум'я, спалює, проганяє тоді дух, який в його членах засідає або ховається. Ми нещодавно бачили, що таким способом був зцілений авва Андроник і багато інших. Бо ворог більше й більше буде нападати на одержимого ним, коли побачить, що він відлучається від небесного образу, і тим зліше й частіше буде мучити, чим довше він буде ухилятися від духовного образу»⁶.

Про поширеність «біснування» та його інституційні основи свідчить існування в ранньохристиянській церкві чину екзорцистів. А. Спаський вважає, що ще на початку IV ст. певних правил для вигнання демонів не існувало; кожен екзорцист мав свої прийоми. Християнам радили слідувати тому методу, який видається найбільш успішним, наслідувати прийоми інших екзорцистів і, якщо потрібно, покращувати їх. Очевидно, на початку IV ст. справа вигнання демонів належала ще особистій ініціативі⁷.

Процес підпорядкування екзорцистів єпископській владі в східній частині Церкви відбулося, на думку А. Спаського, у середині IV ст., і в правилах Лаодакійського собору (364 р.) правило 26: «Не поставленим від єпископа не можна заклипати ні в церквах, ні в домах», екзорцисти виступають уже як члени кліру⁸. В обов'язки екзорцистів входили читання молитов над одержимими і нагляд над оголошеними. Грецькі Євхології містили спеціальні заклиналильні молитви для «вигнання бісів», якими, мабуть, і користувалися ці священники.

Таким чином, грецьким священникам був відомий певний тип поведінки парафіян, незваних «одержимі» або «біснуваті». Їх становище визначалося рядом правил, так само як і спілкування священника з ними регулювалося спеціальними постановами. У цей же час складається і житійне кліше, згідно з яким зображується святий, що виганяє бісів з одержимого. При дослідженні давньоруської традиції виникають суттєві проблеми.

⁶ Иоанн Кассиан Римлянин. собеседование – Аввы Серена // Писания преподобного отца Иоанна Кассиана Римлянина / Пер. с лат. еп. Петра. М., 1992 – С. 301.

⁷ Спасский А. Вера в демонов в древней церкви и борьба с ними // Богословский вестник №6 (1907г). – С. 387.

⁸ Там само. – С. 388.

З початком поширення християнства на Русі сюди проникають і перекладні роботи християнських апологетів, і житійні повісті, частина опосередкована західними джерелами. Однак якщо західною гілкою християнства був сприйнятий чин «екзорциста», то Православній Церкві він відомий не був.

Відповіді на питання про те, у якій формі на Русі в ранньому середньовіччі проводився ритуал «екзорцизму» і чи проводився взагалі, видається практично неможливим. Джерела раннього середньовіччя, у яких міститься інформація про «біснுவатих» і «біснування», – кормчі, требники і житія – відносяться до жанрів, жорстко регламентованих канonom, з одного боку, і в значній мірі пов'язаним з іноземними джерелами – з іншого.

Найбільш ранній оригінальний житійний сюжет про «вигнання біса» знаходимо в Києво-Печерському патерику (XIV ст.). Тут здатність ченця зіцлювати біснуватих пропонується читачам як факт сам собою зрозумілий і не потребує додаткових пояснень:

«І за його суворе житіє Господь дарував Лаврентію силу зіцлення. І був приведений до нього один біснуватий з Києва; але самотник не міг вигнати з нього біса, бо був дуже лютий»⁹.

У житії протопопа Авакума є епізод про вигнання Авакумом біса із свого брата Євфимія за допомогою послідування з Требника:

«І, плачучи, послав під церкву по требник і по святу воду сина мого духовного Симеона. Тоді ж Симеон, сходяв під церкву і приніс книгу і святу воду. І почав читати над одержимим молитви Великого Василя»¹⁰.

Таким чином, можна припускати, що вже священики XIII ст. розглядали «біснуватих» як цілком певну групу парафіян, а практика зіцлення «одержимих злими духами» існувала вже в XVII в.

Хоча церковно-правові, богослужбові та житійні пам'ятники не можуть вважатися джерелами з історії практики екзорцизму на Русі, вони дають ґрунт для роздумів про те, яку саме інформацію, звернув-

⁹ Древнерусские патерики: Киево-Печерский патерик, Волоколамский патерик/ Подгот. изд. Л. А. Ольшеской, С. Н. Травниковым. – М., 1999. – С. 142.

¹⁰ Житія святих (вибрані) українською мовою, викладені за повчанням Четїх-Міней св. Димитрія Ростовського: у 7-ми т. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2008. – Т. 1: Січень-лютий. – С. 66.

шись до них, могли отримати священники. Мова тут повинна йти не тільки про те, яка власне інформація про стан «біснування» і боротьбу з ним була доступна представникам кліру, але і який статус вона для них мала. Очевидно, що ступінь авторитетності тієї чи іншої інформації відіграє істотну роль у всіх випадках її використання і значною мірою визначає способи інтерпретації самої інформації. Це питання набуває ще більшого значення, коли ми говоримо про обрядові практики священника, у яких роль «канону», офіційного правила та церковної санкції за визначенням дуже висока.

Досліджуючи інституційні норми можна чітко сказати, що позиція Православної Церкви стосовно «одержимості» характеризується в дослідницькій літературі досить однозначно.

Список джерел і літератури:

1. Древнерусские патерики: Киево-Печерский патерик, Волоколамский патерик / Подгот. изд. Л. А. Ольшеской, С. Н. Травниковым. – М., 1999. – 430 с.
2. Життя святих (вибрані) українською мовою, викладені за повчанням Четрьох Міней св. Димитрія Ростовського: у 7-ми т. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2008. – Т. 1: Січень-лютий. – 712 с.
3. Книга Правил Святих Апостолів Вселенських і Помісних Соборів, і Святих Отців / Переклад Чокалюк С. М. – К., 2008. – 367 с.
4. Иоанн Златоуст, свт. Беседа ХLI. – СПб., 1903. – Т. 9. Кн. 1.
5. Иоанн Кассиан Римлянин, прп. Собеседование – Аввы Серена // Писания преподобного отца Иоанна Кассиана Римлянина / Пер. с лат. еп. Петра. – М., 1992 – 423 с.
6. Любимов П. Д. Медико-топографическое описание Кузнецкого уезда Саратовской губ. // Протоколы заседания Общества русских врачей в Санкт-Петербурге. – СПб., 1958-1959. – 500 с.
7. Спасский А. Вера в демонов в древней церкви и борьба с ними // Богословский вестник №6 (1907г). – С. 357-391.